

**О.В. МАРТИНЮК. ДОРЕВОЛЮЦІЙНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ
ЕВОЛЮЦІЇ ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА ЖІНКИ В УКРАЇНІ (X – ПЕРША
ПОЛОВИНА XVII СТ.)**

Аналізується дореволюційна історіографія проблеми еволюції цивільно-правового та кримінально-правового становища жінки в Україні (X – перша половина XVII ст.).

Ключові слова: дореволюційна історіографія, жінка, цивільно-правове та кримінально-правове становище жінки.

Анализируется дореволюционная историография проблемы эволюции гражданско-правового и уголовно-правового положения женщины в Украине (X – первая половина XVII вв.).

Ключевые слова: дореволюционная историография, женщина, гражданско-правовое и уголовно-правовое положение женщины.

This article is dedicated to the pre-revolution historiography analysis of evolution of civil legal women status problem in Ukraine as well as criminal one (X – early of XVII century).

Key words: pre-revolution historiography, woman, civil legal status of woman, criminal legal status of woman.

Актуальність проблем, пов'язаних із правовим становищем жінки в Україні, не викликає сумнівів, позаяк в умовах розбудови демократичної, правової, соціальної держави жінка посідає особливе місце у системі суспільних відносин. З метою втілення у життя принципу гендерної рівності Верховна Рада України схвалила Закон України від 8.09.2005 р., № 2866-IV «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків».

Одним з перших, хто спробував дослідити правові відносини у межах сім'ї періоду Київської Русі, був І. Ф.-Г. Еверс. У своїй праці «Древнейшее русское право в историческом его раскрытии» (1826 р., у перекладі з німецької на російську – 1835 р.) дослідник наголошував на взаємозв'язку між виникненням давньоруської державності та розвитком сімейно-родових відносин. На переконання вченого, у межах родини жінка знаходилася у приниженому становищі порівняно з чоловіком, а «...домохозяинь и глава семейства действовали съ неограниченною властію во всех семейныхъ делахъ»¹. Зазначимо, що провідним засобом дослідження І. Ф.-Г. Еверса був постатейний аналіз правових пам'яток епохи Київської Русі, і, таким чином, певні моменти розвитку правового становища жінки трактувалися виключно з формально-юридичних позицій. Подібні твердження підтримував і О. М.-Ф. Рейц («История российского законодательства: Опыт истории государственных и гражданских законов», переклад з німецької 1836 р.). Автор наголошував, що жінка у зазначену добу не мала власного майна, і, таким чином, де-факто не була суб'єктом права.

Дослідити майнові та спадкові відносини подружжя, а також спадкові права жінки у X – першій половині XIV ст. спробував В. П. Нікольський («Об основных моментах наследования», 1841 р.; «О началах наследования в древнейшем русском праве», 1859 р.). На наш погляд, досить суперечливими виглядають висновки дослідника щодо складу спадкової маси та обмеженого порядку успадковуван-

---

© МАРТИНЮК Олексій Володимирович – кандидат юридичних наук, ст. викладач Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету

ня майна жінками. Охопити найбільш важливі проблеми правового становища жінки епохи Київської Русі намагався О. Попов. У праці «Об опеке и наследстве по «Русской Правде» (1845 р.) дослідник відстоював твердження стосовно обмеженої правоздатності жінки у Київській Русі. Підтримуючи твердження І. Ф.-Г. Еверса, вчений зазначав, що у давньоруській родині жінка не мала окремої власності від чоловіка.

Серед загальних досліджень з історії права періоду Київської Русі можна відзначити і працю К. О. Неволіна «История российских гражданских законов» (Т. 1, 1851 р.). Підтримуючи загальні твердження І. Ф.-Г. Еверса і О. Попова та перебільшуючи значення нормативно-правових актів періоду, що досліджується, вчений дав лише формально-юридичне тлумачення явищ, які стосувалися правового становища жінки у Київській Русі. Слід відзначити, що у працях К. О. Неволіна простежується використання основних ідей історичної школи права, і тому при аналізі правових процесів одним з провідних методів дослідження вченого був принцип історизму.

Особливе місце серед досліджень з історії права періоду, що розглядається, займають праці відомого вітчизняного вченого М. Д. Іванишева («О плате за убийство в древнерусском и других славянских законодательствах в сравнении с германскою виурою», 1840 р.; «Об идее личности в древних правах богемских и скандинавских», 1842 р.; «Сочинения Н. Д. Иванишева под ред. проф. А. В. Романовича-Славатинского», 1876р.). У своїх працях дослідник значну увагу приділяв правовому становищу жінки на початкових етапах становлення державності у слов'янських народів. Будучи послідовником ідей історичної школи права та прихильником порівняльно-правового методу, М. Д. Іванишев відзначив досить високе правове становище жінки серед слов'янських народів у галузі приватного права (наприклад, особисте і майнове становище жінки та ін.) порівняно із скандинавськими народами. Заслугують на увагу дослідження вченого у галузі історії вітчизняного кримінального права. Так, М. Д. Іванишев значну увагу приділив вивченню порядку стягнення головщини за Литовським Статутом та спробував дати відповідь на запитання щодо прав жінки на стягнення приватної винагороди у випадку вбивства її родичів².

Одними з перших спеціальних досліджень, присвячених правовому становищу жінки доби Київської Русі та Московської держави, були праці В. Я. Шульгіна («О состоянии женщин в России до Петра Великого», 1850 р.), О. В. Добрякова («Русская женщина в домонгольский период», 1864 р.) та С. С. Шашкова («Очерк истории русской женщины», 1872 р., «Исторические судьбы женщины, детоубийство и проституция», 1873 р.). Однак, окремі висновки, зроблені цими дослідниками, є досить суперечливими.

Окремі моменти цивільно-правового та кримінально-правового становища жінки у X – на початку XIII ст. намагався висвітлити і М. Хлебніков («Общество и государство в домонгольский период русской истории», 1872 р.). Дослідник спробував тлумачити ст. 88 Просторової Правди стосовно сплати штрафу за вбивство особисто вільної жінки і зробив висновок, що законом «было установлено полувирье за убийство женщин»³.

Значний внесок у розвиток дослідження еволюції правового становища жінки в Україні у X – першій половині XVII ст. зробили О.Я. Єфименко («Народные юридические воззрения на брак», 1874 р.; «История украинского народа», 1906 р. та ін.) та І. Г. Оршанський («Исследования по русскому праву семейному и наследственному», 1877 р.). Так, О. Я. Єфименко, проаналізувавши норми

українського звичаєвого права, довела факт рівноправності чоловіка і жінки при взятті шлюбу. Дослідниця наголошувала, що вітчизняне шлюбно-сімейне право у зазначений період вирізнялося демократизмом, а права жінки у шлюбі не зазнавали обмежень порівняно з чоловіком. На протипагу О. Я. Єфименко І. Г. Оршанський наголошував на певному обмеженні спадкових прав жінки, а особисте становище жінки у значній мірі залежало від волі чоловіка. На основі аналізу вітчизняних та візантійських джерел церковного права, дослідник неодноразово підкреслював дещо принижене становище жінки будь-якого суспільного стану порівняно з чоловіком.

Вагомий внесок у дослідження основних інститутів цивільного та кримінального права періоду Київській Русі зробив відомий дореволюційний історик права В. І. Сергіївч («Лекции и исследования по древней истории русского права», 1880 р.; «Греческое и русское право в договорах с Греками X века», 1882 р. та ін.). Вченим були проаналізовані джерела права X – XIV ст. та зроблені більш ґрунтовні за його попередників висновки щодо обсягу правової дієздатності жінки. Відзначимо дослідження В. І. Сергіївча у галузі вивчення історичних джерел права, розвитку інститутів цивільного та кримінального права.

Одним з перших вітчизняних вчених, хто започаткував ґрунтовне наукове вивчення проблеми правового становища жінки у період, коли українські землі перебували у складі Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої у XVI – першій половині XVII ст. був академік О. І. Левицький («О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI–XVII веках», 1880 р.; «Анна-Алоиза, княжна Острожская», 1883 р.; «Раина Могилянка, княгиня Вишневецкая», 1887 р.; «Ганна Монтовт. Историко-бытовой очерк из жизни Вольнского дворянства в XVI веке», 1888 р.; «Воспрещение повенчанным жить врозь до свадьбы», 1900 р.; «Обычная форма заключения браков в Южной Руси в XVI-XVII вв.», 1900 р.; «Очерки народной жизни в Малороссии», 1901 р.; «Черты семейного быта в Юго-западной Руси в XVI–XVII вв.», 1909 р.). Дослідник вперше почав досліджувати сімейно-шлюбні відносини у Литовсько-Руській державі та Речі Посполитій, аналізуючи одночасно норми вітчизняного звичаєвого права та Литовського Статуту. Відзначимо, що, по-перше, науковець досить чітко розмежував правове становище жінки в Україні та у Московській державі. По-друге, вчений небезпідставно наголошував на значному впливі «старовини» та консерватизмі норм українського звичаєвого права, що позитивно впливали на розвиток особистого та майнового становища жінки вищих суспільних станів у зазначену добу. По-третє, О. І. Левицький ввів у науковий обіг величезну кількість історичних джерел та спробував дослідити «жіноче питання» у контексті історичного процесу. Одночасно з цим, дослідник не приділив належної уваги розвитку кримінально-правового становища жінки в Україні у XVI – першій половині XVII ст. Поза увагою дослідника залишилось також вивчення правового становища жінки нижчих суспільних станів. Але, незважаючи на це, О. І. Левицький довів, що українське суспільство XVI – першої половини XVII ст. визнавало за жінкою рівні з чоловіком права.

Окремі аспекти правового становища жінки в Україні у зазначену добу намагалися дослідити Т. Осадчий («Брачные договоры у малороссов») та М. Сумцов («К истории южнорусских свадебных обрядов», 1883 р.). На основі аналізу норм вітчизняного звичаєвого права Т. Осадчий розглянув шлюбні домовленості, що укладалися у середовищі українського народу. Подібне дослідження провів і М. Сумцов. Вчений зазначив, що у середовищі українського населення ще у

XVI – першій половині XVII ст. церковні обряди вінчання поступалися народним звичаям українського весілля.

Заслужують на увагу праці О.І. Загоровського («О разводе по русскому праву», 1884 р.) та польського історика Йосифа Ролле (Антонія I) («Украинские женщины», переклад з польської 1883 р.). Так, О.І. Загоровський на основі порівняльного аналізу норм давньоукраїнського та візантійського права довів факт самотності вітчизняного шлюбно-сімейного права. Праці польського історика Йосифа Ролле (Антонія I) носили переважно описовий характер та мали пропольську спрямованість. Разом з тим, дослідник чітко відрізняв правове становище української жінки від росіянки та польської жінки.

Норми спадкового права за Литовським Статутом, а також обсяг рецепції римського права на вітчизняне спадкове право досліджував С. Бершадський («О наследовании в выморочных имуществах по Литовскому праву», 1892 р.; «О наследовании по Литовскому Статуту», 1893 р.). Дослідник визначив перелік обставин, за яких дівчина усувалася від успадкування батьківського майна, спробував тлумачити термін «материзна», а також визначити коло спадкоємців при успадкуванні майна за звичаєм. Наукове значення мають праці П. Н. Мрочек-Дроздовського «История русского права» (1892 р.) та М. К. Любавського «Лекции по древней русской истории до конца XIV века» (1918 р.). Загальні дослідження у галузі історії права княжої доби проводив і О. Є. Пресняков («Княжое право в Древней Руси», 1909 р.).

Значний внесок у розвиток досліджень, пов'язаних з окремими аспектами проблеми еволюції правового становища жінки в Україні у X– першій половині XVII ст., зробили вчені київської історичної школи права – О. Ф. Кістяківський («Исследования о смертной казни», 1867 р.), М. Ф. Владимирський-Буданов («Обзор истории русского права», видання шосте, 1909 р.; «Черты семейного права западной России в половине XVI века», 1890 р.; «Очерки из истории Литовско-русского права», 1907 р.; «Формы селянского владения землею в Литовско-Русській державі XVI в. Розвідки про селянство на Україні-Руси в XV–XVIII в.», 1909 р.), Ф. І. Леонтович («Русская Правда и Литовский Статут, в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права», 1865 р.; «Источники русско-литовского права», 1894 р.; «Правоспособность литовско-русской шляхты», 1908 р.), Г. В. Демченко («Наказание по Литовскому Статуту в его трех редакциях», 1894 р.), М. М. Ясинський («Уставные земские грамоты Литовско-русского государства», 1889 р.; «Внешняя история русского права», 1895 р.; «Материалы для истории судостроительства и судопроизводства в Литовско-русском государстве. Акты о копных и панских судах», 1897 р.), І. Ю. Черкаський («Спадщина в українському праві звичаєвому», 1899 р.), М.О. Максимейко («Источники уголовных законов Литовского Статута», 1894 р.; «Русская Правда и литовско-русское право», 1904 р.) та інші.

Так, предметом дослідження О. Ф. Кістяківського було вивчення норм Литовського Статуту, в яких йшлося про смертну кару. Вчений намагався встановити зв'язок між розвитком поняття смертної кари як виду покарання та суспільним розвитком. М. Ф. Владимирський-Буданов досліджував інститути вітчизняного права як доби Київської Русі, так і періоду, коли українські землі перебували у складі Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої. Досить цікавими є висновки дослідника стосовно окремих питань правового становища української жінки. Певне місце у працях дослідника займають проблеми,

пов'язані з особистими, майновими та спадковими правами жінки, а також питання еволюції кримінально-правового становища жінки в Україні у зазначену добу.

Одним з перших, хто звернув увагу на тісний взаємозв'язок Руської Правди та Литовського Статуту, був Ф. І. Леонтович. Досліджуючи взаємозалежність між основними поняттями та інститутами кримінального права Київської Русі та доби, коли українські землі перебували у складі Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої, вчений визначив і певні закономірності розвитку кримінально-правового становища жінки у період, що досліджується. Інший дослідник – Г. В. Демченко – визначив загальні підстави та принципи призначення покарань для населення різних суспільних станів.

Дослідження статутних земських грамот Литовсько-Руської держави проводив М. М. Ясинський. Вчений довів, що до видання першої редакції Литовського Статуту в 1529 р. на території України панувало звичаєве право, і, таким чином, правове становище жінки не зазнавало негативних змін порівняно з добою України-Русі. Дослідник ввів у науковий обіг значну кількість актових джерел, які стосувалися кримінально-правового становища жінки в Україні у XVI ст. Заслуговує на увагу і праця І. Ю. Черкаського «Спадщина в українському праві звичаєвому». Дослідником було залучено велику кількість фактичного матеріалу, на основі якого він визначив загальний порядок успадкування майна за звичаєм в Україні.

Праці М. О. Максимейка були присвячені шлюбно-сімейним відносинам, розвитку інституту опіки, спадковим правам вдови, а також окремим аспектам генезису вітчизняного кримінального права як доби Київської Русі, так і періоду, коли українські землі перебували у складі Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої. Дослідник довів істотний вплив Руської Правди на вітчизняне право у XVI – першій половині XVII ст.

Серед досліджень, що розкривали деякі аспекти проблеми правового становища жінки у зазначений період відзначимо працю Т. Єфименко «Обычное право украинского народа» (1916 р.). Дослідниця досить детально дослідила норми українського звичаєвого права стосовно порядку та умов взяття шлюбу, особистого і майнового становища заміжньої жінки та ін. Так, стосовно особистих та майнових прав заміжньої жінки Т. Єфименко зазначала, що «право жены на приданое не поглощается, как это бывает при имущественной общности, правами мужа, напротив, отчетливо осознается народом и всегда находит признание у суда, ...а независимость жены переходит иногда даже в прямое господство ее в семье»⁴. Поряд з цим, дослідниця не приділила належної уваги вивченню правових норм, які захищали особисті та майнові права жінки в Україні у цей час.

Особливе місце серед досліджень з історії вітчизняного права належить працям відомого українського історика М. С. Грушевського («Історія України-Руси», багатотомне видання, що видавалося з 1898 р.; «Про старі часи на Україні», 1907 р.; «Ілюстрована історія України», 1920 р. та ін.). Досить цікавими є висновки дослідника стосовно впливу візантійського права на давньоукраїнське. Вчений обґрунтував власне бачення ст. 88 Просторової Правди щодо розміру штрафу за вбивство особисто вільної жінки, а також на основі історико-теоретичного аналізу спробував у загальних рисах охарактеризувати правове становище жінки в Україні як у княжу, так і у литовсько-польську добу. М. С. Грушевський неодноразово у своїх працях звертав увагу на досить високе становище жінки в українському суспільстві у період, що розглядається. Цей факт вчений пояснює

тим, що український народ є прямим спадкоємцем історії українсько-руської народності періоду Київської Русі, бо саме тоді, за визначенням вченого, були закладені підвалини особистої свободи кожної одиниці суспільства.

На підставі проведеного аналізу дореволюційної історіографії проблеми еволюції цивільно-правового та кримінально-правового становища жінки в Україні у X – першій половині XVII ст. можна зробити наступні висновки.

По-перше, накопичення фактичного матеріалу щодо правового становища жінки в Україні у X – першій половині XVII ст. у вітчизняній історіографії розпочалося ще у першій половині XIX ст. одночасно із дослідженням норм російського та польського права. Історія українського права у працях дореволюційних дослідників розглядалася як невід’ємна та органічна частина російського права. Особливості історії українського права загалом, і еволюції правового становища жінки в Україні зокрема, у дослідженнях вчених зазначеної доби відповідали існуючій на той час схемі російської історії (за винятком праць представників історичної школи права).

По-друге, відзначимо здобутки вчених київської історичної школи права. Так, на відміну від їх російських колег вони чітко розрізняли правове становище жінки в українських землях та у Московській державі. Одночасно з цим, деякі аспекти проблеми правового становища жінки в Україні у X – першій половині XVII ст. згаданими вченими досліджувалися лише у контексті загального вивчення історії вітчизняного права.

1. *Древнейшее* русское право въ историческомъ его раскрытіи. Сочиненіе І. Ф.-Г. Эверса. Перевель съ Немецкаго Иванъ Платоновъ. – СПб: Типографія Штаба Отдельнаго Корпуса Внутренней Стражи, 1835. – С. 355. 2. *Сочиненія* Н.Д. Иванишева / Подъ ред. проф. А. В. Романовича-Славатинскаго. – К.: Въ университетской типографіи, 1876. – 451 с. 3. *Хлебниковъ Н.* Общество и государство въ домонгольскій періодъ русской исторіи. – СПб.: Типографія А. М. Котомина, 1872. – С. 301. 4. *Ефименко Т.* Обычное право украинскаго народа // Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ / Подъ ред. Ф.К. Волкова. – Петроградъ: Типографія т-ва «Общественная польза», 1914. – Томъ II. – 1916. – С. 659-660.